

Könyvünk történeti bevezetője a szűkebb értelemben vett, a Balkán déli része és a Baltikum nélküli, kelet-közép-európai régió 20. század végi, 21. század eleji tíz államában – Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon, Ausztriában, Szlovéniában, Horvátországban, Szerbiában, Romániában és Ukrajnában – a többségi nemzet és a nemzeti kisebbségek viszonyát kívánja bemutatni. A többség–kisebbség viszonyt szabályozó államjogi megoldásokat összehasonlítva három kérdést vizsgálunk annak érdekében, hogy az államok etnikai, etnopolitikai tartalmával kapcsolatosan egyfajta tipológiai besorolásra tehesünk kísérletet.

- Miként – mennyire párhuzamosan és eltérően – alakultak a régió országainak etnikai, etnoregionális, nemzeti sajátosságai?
- Az etnoregionális sajátosságokat mennyiben tükrözték vagy éppen keresztettk az alkotmányban rögzített és törvényerőre emelt államjogi megoldások?
- Milyen okok idézték elő a régió szövetségi államainak föderalista típusú megoldásainak, kísérleteinek csődjét és milyen következményei vannak, lesznek a nemzetállami fejlődés kelet-közép-európai gyakorlatára?

A régió etnikai, etnoregionális nemzeti sajátosságairól

A magyar történetírás a magyarok által lakott területre és annak közvetlen környezetére vonatkozóan a Kárpát-medence földrajzi megjelölést általában a történeti Magyarország területével azonosítva használja. Az alábbiakban – a 20. századi államjogi realitásoknak megfelelően – a másik bevett regionális megközelítés alapján, Magyarországot és 20. századi kelet-közép-európai történeti szomszédságát, azaz a két világháború között Lengyelországgal együtt hat, jelenleg pedig Lengyelországgal, Csehországgal és Ukrajnával együtt tizenegy államot – értem a szűkebb kelet-közép-európai régió kifejezés alatt. Ez a szűkített régiókijelölés tehát nem foglalja magában a baltikumi és a tartósabb Habsburg-előzményekkel nem rendelkező balkáni államokat.

1. Többség és kisebbség a 20. századi Kelet-Közép-Európában

Az így meghatározott régió területei az első világháború előtt a Habsburg Birodalomhoz, a Román és a Szerb Királysághoz tartoztak, a két világháború között jórészt a térség újonnan kialakult nemzetállamainak keretén belül maradtak. 1945–1990 között Kárpátalja területe révén a Szovjetunió is az érdekelt államok sorába került.

Állam és nemzet viszonya

Az egyes államok etnikai összetételét a történeti fejlődés, az etnikai közösségek területi elhelyezkedése, demográfiai súlya, az állam etnikai önmeghatározása, és céljai, valamint a migrációs és asszimilációs folyamatok nyomán végbement, illetve folyamatban lévő változások határozzák meg. A régió államai a két világháború között kivétel nélkül területi szervezettségű nemzetállamként határozták meg magukat, jóllehet egy részüknél etnikai állományuk több nemzeti és kisebbségi közösségből állt, másik részüket ugyan a többségi nemzet túlsúlya jellemezte, de tekintélyes lélekszámú kisebbség tette kérdésessé a nemzetállami önmeghatározást. Magyarország, Ausztria, kisebb mértékben Lengyelország, Csehszlovákia esetében a belső kisebbségek mellett tekintélyes számú külső kisebbségek tették még összetettebbé az államiság és etnicitás összefüggéseit.¹

¹ Államiság és etnicitás viszonyával, különös tekintettel a multiethnikus, jelentős kisebbségi csoportokkal rendelkező államok etnopolitikai helyzetével, modelljeivel kiterjedt nemzetközi szakirodalom foglalkozik. Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford, 1995; Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, 1996; Preece, Jennifer Jackson: *National minorities and the European nation-states system*. Oxford, 1998; Heuberger, Valeria (Hrsg.): *Nationen, Nationalitäten, Minderheiten: Probleme des Nationalismus in Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, Tschechoslowakei, Bulgarien, Polen, der Ukraine, Italien und Österreich 1945–1990*. Wien, 1994; Heuberger, Valeria (Red.): *Brennpunkt Osteuropa: Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus*. Wien, 1996; Caplan, Richard – Feffer, John: *Europe's New Nationalism: States and Minorities in Conflict*, Oxford, 1996; Boden, Martina: *Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa*. München,

A vizsgált régióban a 20. század elején a két nemzeti királyság két államnemzete – a szerb és a román – rendelkezett modern nemzetállami előzménnyel. Mellettük a Habsburg monarchia területén államjogi szempontból az osztrák, magyar, horvát és részben a lengyel nemzeti közösség alkotott legalább tartományi szinten többségi és államjogi értelemben is domináns közösséget. Etnikai értelemben saját történeti tartományokban, illetve etnikai régiókban a cseh, szlovák, szlovén nemzet és a rutén népcsoport is többségi pozícióban élt.

Osztatlan, egységes etnikai–területi állománnyal egy állam területén csak az osztrákok, magyarok, illetve a csehek, szlovének és szlovákok éltek. Ugyanakkor a monarchiabeli románok és szerbek királyságbeli fajrokonai igen jelentős kisebbségeit alkották. A lengyelek esetében pedig a németországi és oroszországi lengyelek a galíciai lengyelekkel együtt a felosztott lengyel nemzeti közösség három politikai értelemben véve egyforma súlyú részét alkották.

A Monarchia, vagyis a Habsburg Birodalom osztrák részeinek és a Magyar, illetve a Magyar–Horvát–Szlavón Királyságnak a felbomlása nyomán ez a sajtáságosan aszimmetrikus etnoregionális, etnopolitikai és államjogi szerkezet darabjaira hullott, hogy azon nyomban az egységes birodalmi szerkezetet lecserélő nemzetállami struktúrában új alakot öltjön.

1993. Pan, Christoph – Pfeil, Beate Sibylle: Die Volksgruppen in Europa. Ein Handbuch. Wien, 2000; Uő: Minderheitenrechte in Europa. Handbuch der europäischen Volksgruppen. Bd. 2., Wien, 2002. Gál Kinga (ed.): Minority Governance in Europe, Budapest, 2002; A nemzetközi szakirodalom elmélyült ismerete alapján készült magyar feldolgozások közül ld. Brunner Georg: Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában. Budapest, 1995; Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest, 1998. Salat Levente: Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai. Marosvásárhely, 2001; Schöpflin György: A modern nemzet. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. A kérdéskör két világháború közötti magyar vonatkozásairól jó áttekintést ad: Cholnoky Győző: Állam és nemzet: uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon 1920–1941. Budapest, 1996.

A régió etnikai sajátosságai

Melyek voltak a vizsgált régió legfontosabb etnikai sajátosságai a 20. század elején, a két világháború miként változtatta meg azokat és milyen kép rögzíthető a 20. század elején? Az 1918 előtti birodalmi szerkezetben az etnikai régiók, soknemzetiségű városok, kistrégiók mellett a felgyorsuló asszimilációs folyamatok jelezték a korabeli migráció, urbanizáció és iparosodás etnikai kísérőjelenségeit, a kormányzati politika prioritásait. A 20. századi nemzetállamok jóval tudatosabban az államnacionalista gyakorlat – például a közigazgatási, telepítési és nyelvpolitika – eszközeivel, kisebbségellenességükkel az etnikai homogenizációnak nyitottak utat.

Az 1920. évi népszámlálások nemzetiségi adatai szerint a térség két legnagyobb nemzeti közösségét a közel 19 milliós lengyel, illetve a közel 13 milliós románság jelentette, amelyet a hatvanezer híján 10 milliós magyarság követett. A két új politikai nemzet, a szerb-horvát és a csehszlovák 8,9, illetve 8,7 millió főt számolt. Ezen belül a szerbek és a csehek száma egyaránt meghaladta a hatmilliót. Az osztrákok 20. századi száma a 6 és 8 millió között mozgott. A régió legkisebb államnemzetét a nem egészen hárommilliós szlovák, illetve a kétmilliós szlovén nemzeti társadalom alkotta. A legdinamikusabb változásokon a szlovák, lengyel és a román közösség ment át, mindhárom nemzeti közösség 70 százalékot meghaladó mértékben növekedett az elmúlt évszázadban.²

A térség kisebbségei közül legnagyobb számban a németek (Csehszlovákiában, Magyarországon, Romániában, Lengyelországban és Jugoszláviában együttesen több mint hatmillió német élt). A második

² A gyakran ellentmondásos adatokra vonatkozóan ld. Rotschild, Joseph: *East Central Europe between Two World Wars.* (= *A History of East Central Europe IX.*) Seattle–London, 1983. (4. kiadás); Glatz Ferenc: *A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma.* (= *História plusz*, 1992. 11.) Budapest, 1992; Kocsis Károly – Locsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl, a Kárpát-medencében.* Budapest, 1992. (2. jav. kiadás); Uő: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin.* Budapest, 1998.

legnagyobb kisebbségi csoportot a lengyelországi, csehszlovákiai, jugoszláviai ukrán–rutén kisebbségek alkották 5,3 millió fővel. Őket követték a lengyelországi, csehszlovákiai, magyarországi, romániai és jugoszláviai zsidók együttesen 3,8 milliós lélekszámban. A magyar kisebbségek száma a négy utódállamban 1920-ban 2,8 millió volt. A régió ötödik legnagyobb kisebbségi csoportját a lengyelországi fehér-oroszok egymilliónál nagyobb közössége alkotta. Ezt követően a félmillió körüli orosz, cigány, bolgár és szlovák kisebbségek következtek, de a vizsgált régióban további tizenkilenc etnikai közösséget regisztráltak az évszázad valamely népszámlálása során százezernél nagyobb lélekszámban: pl. a tatárokat, morvákat, horvátokat, albánokat, litvánokat, lengyeleket, gagaúzokat stb.

A nemzetállamok etnikai jellege

Az új nemzetállamok etnikai összetétele sok tekintetben emlékeztetett a Monarchiára: A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban a szerbek aránya 43 százalék volt csupán, a másik két államalkotó nemzeté, a horvátoké 23, a szlovéneké pedig 8 százalék. A 20. század végére államalkotóvá vált bosnyákoké 1920 táján 6, a macedónoké pedig 5 százalék körül mozgott a délszláv királyságban. A cseh népesség Csehszlovákiában éppen csak meghaladta a Köztársaság 50 százalékát, miközben a szudétánémetek száma közel egymillióval meghaladta a hivatalosan egységes csehszlovák államnemzet részeként domináns pozícióba került szlovákok számát. Az önálló tartományi autonómiára kijelölt Kárpátalja ruténsége már nem kapta meg az önkormányzati státuszt.

Lengyelországon belül a lengyelek aránya nem érte el a hetven százalékot, ráadásul a lengyelek arányszáma 1920 és 1930 között az államnemzetek közül egyedülálló módon tovább csökkent a rutének, illetve a zsidók számának igen erőteljes növekedése miatt. Románia ugyan viszonylag erős román többségével egyértelműen nemzetállamnak számított, az össznépességének több mint egynegyede mégis valamely kisebbséghez tartozott és az újonnan Romániához került erdélyi, bánági területeken a román többség jó ideig nem volt adott. Magyarország a

1. Többség és kisebbség a 20. századi Kelet-Közép-Európában

maga 600 ezres német, közel háromszázezres szlovák és további 100 ezres többi kisebbségével – egyébiránt Bulgáriához hasonlóan – a jelentős, 10 százalékot meghaladó kisebbségi csoportokkal rendelkező államok közé tartozott, mint egyébként a vizsgált államok mindegyike.

A régió államainak etnopolitikai modelljei

A 20. század során a régiónak ez a részben mozaikszerű, részben kompakt etnikai régiókra, részben pedig diaszpórákra, enklávékra tagolódott összetett 19. századi etnoregionális szerkezete rendkívüli mértékben megváltozott. A holocaust következtében három-négyszázezer izraelita felekezetű túlélő kivételével megszűntek létezni a régió számos régiójában meghatározó súllyal jelenvolt zsidó közösségek. A legszámottevőbb maradék zsidóság Magyarországon a 20. század második felében nem igényelte a maga számára a nemzeti kisebbségi státuszt, sem az azzal járó jogokat, önmagát kizárólagosan származási, illetve vallási közösségként határozza meg. A második világháború után üldözések, kitelepítések, elvándorlások és az asszimiláció együttes következményeként megszűntek a nagy lélekszámú német kisebbségek, Lengyelország, Csehszlovákia keleti határainak radikális átalakulásával az eredeti létszám 4-5 százalékára csökkentek a ruszin, ukrán és fehérorosz kisebbségi közösségek is.

A magyar kisebbségek száma szintén folyamatosan csökken, visszaszorulásuk elsősorban a városokban igen gyors ütemű, csak a legutóbbi tíz év során 300 ezerrel csökkent a kisebbségi magyarság száma, amely csökkenésnek közel kétharmada az elvándorlásra, a Magyarországra és a harmadik országba történő kivándorlásra vezethető vissza.³

³ Az etnikai változásokra vonatkozóan ld. Stark Tamás: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955). Budapest, 1995; Szabó A. Ferenc: Egymillióval kevesebben. Emberveszteségek, népesedési tendenciák és népesedéspolitika Magyarországon 1941–1960. Pécs, 1998; Gyurgyík László – Sebők László: Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002. Budapest, 2003. Kocsis Károly – Kocsisné Ho-

A kelet-közép-európai kis és közepes nemzetállamok 20. századi legfőbb belső rendező elve a nemzetiségi elkülönülés, a nemzeti önrendelkezés, a nemzetállami függetlenség kivívása, nemzetközi jogi körülbástyázása volt. Tomáš Garrigue Masaryk *Új Európa* című 1917. évi politikai programtanulmányában egész Európára vonatkoztatva, de valójában a kelet-közép-európai régió újrendezésének alapeszméjeként az államok nemzeti, demokratikus és szocialista alapokon történő újraszervezését jelölte meg a nemzeti önrendelkezés legfőbb értelmének:

„Európa nemzeti politikai egyesülésre, felszabadulásra és általában arra törekszenek, hogy Európát a nemzetiségi elv alapján politikailag újraszervezzék. A demokrácia, szocializmus és nemzetiség közötti belső történeti összefüggés magyarázza meg, hogy a demokratikus államok, Franciaország, Anglia és Olaszország stb. és újabban a forradalmi Oroszország az összes nemzetek önrendelkező jogát ünnepélyesen elismerték.”⁴

Masaryk egy évvel az első világháború előtt még persze tisztában volt azzal, hogy az etnikai elv önmagában roppant sérülékeny, kizárólagos érvényesítésének ezernyi akadálya lesz. Azonnal szembesülni kellett például a cseh emigrációnak a cseh történeti államjoghoz való ragaszkodásával. Meg kellett győznie a győztes nagyhatalmakat arról, hogy Közép-Európa stabilitását nem lehet etnikai határok szerint elkülönített államokra bízni, szükség lesz a gazdasági, földrajzi, történeti szempontok figyelembe vételére az új államhatárok kijelölésekor. Ezzel együtt a csehszlovák, román, jugoszláv béke delegációknak nem volt egyszerű dolguk, amíg végleg elhitették a „békecsinálókka”, hogy a régió etnikai

dosi Erzsébet: Magyarok, i. m. Ludwig, Klemens: *Ethnische Minderheiten in Europa: ein Lexikon*. München, 1995; Rehder, Peter (Hrsg.): *Das neue Osteuropa von A–Z: Staaten, Völker, Minderheiten, Religionen, Kulturen, Sprachen, Literaturen, Geschichte, Politik, Wirtschaft, neueste Entwicklungen in Ost- und Südosteuropa*. München, 1992; Sparer, Norbert: *Minderheiten in Mitteleuropa*. Bozen, 1999.

⁴ Masaryk, Tomáš Garrigue: *Az új Európa. A szláv álláspont*. Košice, 1923. 29.

kevertsége olyan mérvű, hogy az etnikai szempontból méltányos önrendelkezés lebonyolításához szükséges plebiszcitumok, döntőbíráskodások körülményes mechanizmusai eleve csődöt mondtak volna. Segítségükre volt persze a nagyhatalmi érdekek és a nemzeti önrendelkezés nyugat-európai értelmezésének sajátos keveredése, a térség mielőbbi pacifikálására törekvő győztesek stratégiai, geopolitikai érdekeinek elsődlegessége. Masaryk mindazonáltal hosszabb távon elképzelhetőnek tartotta az etnikai elv véghezvihetőségét, a szükséges korrekciók megállapodásos, konszenzusos megtételét, s többször hangot adott annak a meggyőződésének, hogy a szabad nemzetek önkéntes szövetkezésének perspektívája jelenti a régió nemzeti kérdéseinek igazi megoldását.

Bibó István a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról értekezve – a második világháború utáni méltányos béketeremtés reményei és illúziói közt – azt próbálta megindokolni, miért és hogyan lehetett, kellett volna a régió etnikai alapozású nemzeteinek helyét, egymáshoz való viszonyát, egymás közötti határait az etnikai realitások és választvonalak mentén kijelölni. „...Közép- és Kelet-Európában az egész területi összevisszaság mögött az áll, hogy ezen a területen a nemzetek az egynyelvű emberek összességéivé váltak. Aki tehát ezeket a nemzeteket jól el karja határolni, annak történeti keretek helyett immár a nyelvi keretekhez kellett igazodnia. Az önrendelkezési jognak tehát ezen a területen az az értelme, illetőleg az lett volna az értelme, hogy rajta keresztül megoldáshoz tudjon jutni az a jellegzetes közép- és kelet-európai helyzet, hogy egy csomó ember történetileg olyan közösségekhez tartozik, melyek nem felelnek meg immár nemzeti hovatarozásának.”⁵ Félévszázaddal a bibói diagnózis és recept rögzítése után a 21. század eleji fejlemények látszólag Masaryknak adnak igazat. Az államok területi integritása és szuverenitása az európai integráció folyamatában felülkerekedett a nemzeti önrendelkezés etnikai értelemben vett elv- és érvrendszerén. A múlt század második felében lezajlott migrációs, asszimilációs és homogenizációs, szegregációs folyamatok is mintha a kelet-közép-európai nemzetek államnemzeti ambícióinak megerősödését, s ezzel a nyugat-európai nemzetépítés modelljeinek, gyakorla-

⁵ Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. in: Uő.: Válogatott tanulmányok 1945–1970. 2. köt. Budapest, 1986. 251–2.

tának átvételét igazolnák. Ráadásul az Unióban ez a fajta államnemzeti magatartás egy ideig minden bizonnyal tovább erősödik.

A másik oldalon viszont a régió nemzeti kisebbségei közül a magyar, szláv, albán népcsoportok közösségi identitásának a nemzeti közösségtudat jórészt domináns eleme maradt, az anyanyelv, az anyanyelvi kultúra szoros szálakkal kötik ezeket a minoritásokat az anyanemzeteikhez. A kelet-európai, szovjet típusú államhatárok, határrezsimek megszűntével ezek a nemzeti kötődések ismét felerősödhetnek és a rendezetlen státusú kisebbségi csoportok tagjai közül sokan választhatják majd az anyaországba történő áttelepülést, ami új helyzet elé állíthatja az érintett államokat. Ennél is fontosabb fejlődési tendenciák bontakozhatnak ki az érintkező határregiókban és etnikai kontaktusokban, ahol a regionalizáció az integráció szükségszerű kísérőjelenségeként teremthet új etno- és identitáspolitikai helyzeteket. Masaryk és Bibó önrendelkezés-felfogásának 21. századi próbáját ezek a mélyebb folyamatok jelentik majd.

A kelet-közép-európai nemzetállami rendszer működésképtelenségének okai

Amennyiben több generációnyi, illetve több rendszer- és határváltozásnyi történelmi időből visszatekintve az 1918–1920. évi kelet-közép-európai államjogi változások eredendő, mondhatni születési hibáit, valamint a létrejött nemzetállamok tévedéseit, az államnacionalizmus hibáit, bűneit, következményeit katalogizálni szeretnénk, legalább három nagy csoportra érdemes felosztanunk a negatív jelenségeket. Vagyis azokat az okokat és tendenciákat, amelyek miatt nyolcvan–kilencven évre nyúlt el a Masaryk által szükségszerűnek tartott *kitérő*, illetve hogy a régió nemzetállami fejlődésének Bibó István által leírt *zsákutcájából* ilyen hosszú ideig nem sikerült kiutat találni.⁶

⁶ A régió államainak etnopolitikai fejlődéséről ld. Kende Péter: *Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?* Budapest, 1994; Szokolay Katalin: *Lengyelország története.* Budapest, 1996; Poland – A Country Study, Library of Congress, Federal Research

A **történeti okok** kategóriájába sorolhatók a Monarchia belső átalakulási tendenciáit elakasztó mulasztások és osztrák, magyar részről folyamatosan működtetett centralizáló szándékok, asszimilációs elképzelések. A nemzeti és regionális különbségek elismerésének, kibontakoztatásának akadályozása ezekből a negatív állampolitikai reflexekből következett.

Ugyanilyen történeti tényezőknek számítanak a másik oldalon a nemzeti mozgalmaknak Jászi által valóságos és átirredenták kategóriájába sorolt egységtörekvései, amelyek a történelem instrumentalizálásával és meghamisításával, a háborús propaganda eszközeivel próbálták kiegyensúlyozni és legyőzni a magyar és osztrák államapparátus rövidlátó sovinizmusát. A legsúlyosabb történeti okok közé kétségkívül az első világháború éveiben is kihasználatlanul és kipróbálatlanul maradt reformtervek elsikkasztása, a tárgyalásos nemzetiségi béke megteremtésének erőtlensége bizonyult. Az államnacionalista tendenciák történeti okai közt nyilvánvalóan az elszenvedett sérelmeknek az állami ideológiába, iskolai oktatásba beépült elemeit, azok generációkon keresztül történt sulykolását éppúgy meg kell említenünk, mint a magyar és német irredenta ellentétes irányú, de azonos alapállású attitűdjét.

A **külső okok** kategóriájában a világháború után békefolyamat nagyhatalmi forgatókönyveit és az utódállamok katonai fait accompli politikáját, illetve a területi igényekben, határkijelölésekben jelentkező mértéktelenségét, geopolitikai, katonai pragmatizmusát jelölhetjük meg. A legújabb kori békerendezések persze majd minden esetben büntetőjellegűek is voltak, s a nagyhatalmak részéről minden esetben a pacifikációs szándéknak rendelődtek alá az eredetileg fennen hangoztatott alap-

Division; Leff, Carol Skalnik: National Conflict in Czechoslovakia: the Making and Remaking of a State 1918–1987. Princeton, 1988; Kemp, Walter: Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union: a Basic Contradiction. London, 1999; Schöpflin, George: Politics in Eastern Europe 1945–1992. Oxford, 1993; Juhász József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Budapest, 1999. Banac, Ivo: The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics. London, 1984. Jelavich, Barbara: A Balkán története. Budapest, 2000; Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség, i. m.

elvek: a versailles-i, Saint Germain-i, trianoni, neully-i békeszerződések kétségkívül az új államrendszer működőképességének gazdasági, stratégiai és geopolitikai garanciáit is igyekeztek megteremteni. Az államnacionalizmus külső okai közt még a kisantant és a római jegyzőkönyv országai, illetve a Berlin–Róma tengely szövetségesei és áldozatai közötti konfliktus nagyhatalmi meghatározottságát, a gazdasági, külkereskedelmi kiszolgáltatottságot kell megemlítenünk.

A negatív tendenciáknak, a kisállami rendszer regionális együttműködés terén alapvetően hátrányokat felhalmozó történetének harmadik nagy okcsoportjába a kisállamok közötti együttműködés **belső ellentmondásait**, a kelet-közép-európai nemzetállami rendszer immanens ambivalenciáit, az együttműködés elmélyítése helyett a formális diplomáciai megoldások álmegoldásait, az elválasztó jellegű határok folyamatos megerősítését, a nagyhatalmak által egyébiránt rendre kihasznált kölcsönös konfliktusok életben tartását sorolhatjuk. E tekintetben nem volt különbség a francia, német és a szovjet magatartás között.

Ide tartozik a határrevíziót minden áron megvalósítani igyekvő magyar politika és a békés, megegyezésemű határrevízió lehetőségét eleve kizáró csehszlovák, román, jugoszláv magatartás konfliktusa is. Ez utóbbi egyébiránt a belső megosztottság, szembenállás ezer más megnyilvánulásához hasonlóan a német-olasz háborús politika, a szovjet nagyhatalmi politika számára jelentett igazán kedvező alkalmat a régió nemzetjeinek egymással szembeni kijátszására, az államok megosztottságának elmélyítésére. Hogy pl. a szovjet politika milyen hathatósan tudott élni ezzel az eszközzel, annak az 1968-as csehszlovákiai csoportos bevonulás a legmegdöbbentőbb példája, de az országokon belüli nemzeti konszenzusok kimunkálását is jórészt ezzel a technikával akadályozták a beavatkozó nagyhatalmak.

A nemzetállamok etnopolitikai csoportosítása

A versailles-i békerendszer keretében a győztes és vesztes kisállamok a status quo és a revízió két pólusához kötődően egymással és egymással szemben – katonai és részben politikai szövetségekbe tömörü-

1. Többség és kisebbség a 20. századi Kelet-Közép-Európában

lő nemzetállamokként – a régió új és régi rend- és rendszerfenntartó hatalmainak erőviszonyait igyekeztek leképezni. A régiót a két világháború között előbb a versailles-i békerendszer francia kísérletezései, majd a harmincas évektől Németország és Olaszország megerősödő jelenléte, a második világháború előestéjén pedig az 1939. augusztus 23-ai Ribbentrop–Molotov-paktummal kezdődő német–szovjet rivalizálás, illetve érdekszféra-politika erővonalai osztották meg.

A kelet-közép-európai versailles-i békerendszer államait etnopolitikai szempontból négy csoportba lehet besorolni:

- Súlyos területi és etnikai veszteségeket elszenvedett vesztes államok: Osztrák Köztársaság, Magyar Királyság (a Balkánon ebbe a csoportba tartozott a Bolgár Királyság). Ezeket az államokat a nemzeti reintegrációra, a területi revízióra, az államon belül pedig az asszimiláció folytatására való törekvés jellemezte.
- Újraegyesített, illetve kibővített nemzetállamok: Lengyel Köztársaság, Román Királyság (a területek, tartományok unifikációja, erős centralizáció, kisebbségek háttérbe szorítása, megosztása, asszimilációja, a nemzetállami jelleg felerősödése).
- Pszeudoföderációk formájában egyesített többnemzetiségű államok: Csehszlovák Köztársaság, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság. A két országot a demokrácia eltérő mértéke ellenére egyformán erős centralizmus jellemezte, amelyre a kisebbségi nemzetek autonómista szeparatista törekvések formájában válaszoltak. Mindkét állam az első periódusban etnikai sokszínűségét külpolitikai fenyegetettségként élte meg, s ezzel szemben a csehszlovák és jugoszláv politikai nemzet gondolatát állameszme szintjére emelték.
- Balti nemzetállamok: Lett Köztársaság, Litván Köztársaság, Észt Köztársaság. A három balti államot a belső konszolidáció igénye, kisebbségi kérdés rendezése, a szovjet–oroszlengyel, német szomszédságból adódó veszélyeztetettség érzése jellemezte.

Jóllehet a békerendszer a wilsoni önrendelkezés doktrínájára alapozva próbálta a régió területén osztozó birodalmak nemzetállami felosztását elvégezni és legitimálni, a Szovjet-Oroszországban és a Magyar Tanácsköztársaságban testet öltött bolsevista veszélyre, illetve a kato-

nailag megerősödött utódállamok ellenállására hivatkozva mind az osztrák, mind a magyar etnikai korrekciós igényeket figyelmen kívül hagyták. A Szudéta-vidék, Dél-Szlovákia, Kárpátalja, Erdély, Bánság, Vajdaság, Muravidék esetében a nyelvi-etnikai realitásokat megerősítve állapították meg a végleges politikai határokat.

Romsics Ignác összegzően a nemzetiségi önrendelkezés háttérbe szorítását, illetve a stratégiai-gazdasági érdekek előtérbe helyezését a következőképpen jellemzi: „Ezt a fennen hirdetett elvet azonban olyan mértékben alárendelték más – főleg stratégiai és gazdasági – szempontoknak, hogy Délkelet-Európa új állami konfigurációja annyira sem felelt meg a nemzeti-etnikai elvnek, amennyire azt az egyébként bonyolult néprajzi–demográfiai viszonyok lehetővé tették volna.”⁷

Jóllehet minden érintett nemzet minden felelős politikusa tisztában volt azzal, hogy önmagában a nemzeti, nyelvi, etnikai elv nem alkalmas homogén nemzetállamok megteremtésére, a Monarchia megreformálhatatlansága, már 1914 előtt arra a gondolati pályára állította őket, a Monarchia tényleges összeomlása pedig visszavonhatatlanul elkötelezte őket a birodalmi szerkezetek lebontása és a maximális határok közt elképzelt nemzetállamok megteremtése mellett. A régió etnikai szerkezete, a nemzetállamok, nemzetállami kezdemények középkori előzményei, s azoknak a történeti köztudatban élő hagyományai, politikailag instrumentalizálható szimbolikus tartalmai eleve olyan területi célok mentén mobilizálták a nemzetépítő programokat, amelyek magukban hordozták a 20. század határ- és kisebbségi konfliktusait, migrációs és asszimilációs tendenciáit, s ezekkel együtt természetesen a közeledési kísérletek kudarcait.

A föderatív megoldások csődje

Volt-e, lehetett-e volna valós alternatívája a régió 20. századi nemzetállami fejlődésének. A kérdés nem teljesen indokolatlan, hiszen akár

⁷ Romsics Ignác: A délszláv válság(ok) háttere, Európai Utas, 1999. 2. (35). Lásd még uő.: A trianoni békeszerződés. Budapest, 2001. 125–128., 230–233.

1. Többség és kisebbség a 20. századi Kelet-Közép-Európában

a belülről kialakított, akár pedig a kívülről sugalmazott föderatív tervezetekről, elképzelésekről, akár a szovjet blokk negyven éven keresztül átélt és jó ideig fejlődőképességnek tartott egyközpontú világmodelljéről érdemes elgondolkodnunk, milyen mértékben kínáltak reális lehetőséget a kisállami válaszvonalak, szembenállások eltakarítására, meghaladására.

Masaryk és Jászi egymástól eltérő megközelítései a kelet-közép-európai nemzetek egymáshoz való viszonyának rendezésére 1918 után alapvetően három kérdésben különböztek egymástól: a nemzetek egyenjogúsítását Jászi Oszkár a miniszter, megoldhatónak tartotta a soknemzetiségű Monarchián belüli belső elhatárolódással, illetve egybekötött föderatív típusú átalakítással. Masaryk számára a szuverén nemzetállamok megteremtése megkerülhetetlen feltétele volt ugyanennek a folyamatnak. Jászi az első világháborút követően lehetségesnek tartotta a nemzetek megegyezését, Masaryk elképzelhetetlennek, veszélyesnek és a csehek szempontjából károsnak. Jászi a régió már létező nemzetállami számára a Monarchia föderalizálását minden tekintetben előnyösnek, saját nemzetállamiságuk megduplázódásával járó folyamatnak tartotta volna. Masaryk szerint 1918-ban a nemzetállami átrendeződésnek semmilyen más reális alternatívája nem létezett, s ebben a 20. századi történelem ugyancsak neki adott igazat.⁸

A közép-európai föderalizmus szempontjából természetesen nem csupán az érintett nemzetek ellenérdekeltségei jelentettek akadályt, hanem a meghatározó nagyhatalmak magatartása is. Az 1918. évi helyzetben egyedül a régióban legkevésbé fontos amerikaiak számára tűnt jó ideig kívánatosnak valamilyen föderatív, konföderatív egység létrehozása, de ezt a magyar és osztrák központú összetett államot a békekonferencia meghatározó tényezői egy pillanatra sem tekintették tárgyalási pozíciónak. A második világháború vége felé ugyanez történt a brit konföderációs elképzelésekkel, amelyek sírjának megásásához egyébiránt a csehszlovák–lengyel konföderációs tervek kudarca is jelentős mértékben hozzájárult.

⁸ Masaryk és Jászi 1919. évi vitájáról, annak érvrendszeréről részletesebben lásd a könyv harmadik tanulmányát (75–84).

A versailles-i békerendszernek Kelet-Közép-Európában 1920-ban és a két világháború közötti időszakban öt alapvető ok miatt nem lehetett, nem alakulhatott ki egyenértékű alternatívája:

- a régió nemzeti politikai elitjei számára az ideális nemzetállami keretek jelentették a vágyképet, az optimális megoldást, s ehhez képest bármilyen más államjogi megoldás háttérbe szorult.
- A két világháború között a győztes és vesztes államok szembenállása, a második világháborút követően a vasfüggöny kialakulása, majd pedig a Szovjetunió nagyhatalmi érdekszférájának játékszabályai eleve megakadályozták a nemzetek közötti érdek egyeztetés ilyen irányvételét.
- A nemzetállami határok átjárhatatlansága, vagy legalábbis korlátozott átteresztőképessége hetven éven keresztül fenntartotta a határok demarkációs, katonai jellegét, megakadályozva így a közvetlenül érintkező régiók kapcsolattartását.
- A régió államainak etnikai szerkezete, az etnikai érdekeket keresztvező államhatárok mindvégig erős konfliktuspotenciálja minden változás ellenére folyamatosan a föderalista típusú megoldásokban érdekelt és ellenérdekelt országokra osztotta a régió államait.
- A régió ellenzéki mozgalmaiban az összefogás, a regionális együttműködés eszméje éppúgy alárendelődött a régió nagyhatalmi meghatározottságából adódó törvényszerűségeknek, mint a gazdasági közeledés, együttműködés célszerűségét hirdető törekvések: az európai integrációs folyamat előkészítő szakaszában ezért maradtak jórészt felhőjjátékok szintjén a regionális együttműködés eszméi és céljai. Ráadásul az integrációs versenyben is felülkerekedtek a rivalizálás motívumai.

A kisállami rendszer első történeti csődje

Az egy többségi, illetve államnemzettel rendelkező kelet-közép-európai államok (Ausztria, Magyarország és az általunk pszeudoföderációként meghatározott Csehszlovákia és Jugoszlávia között igen jelen-

tős államjogi különbségek alakultak ki, ami tovább nehezítette a versailles-i rendszer belső stabilizálódását. A térség valamennyi állama valójában erőteljes asszimilációs politikát folytatott, ez alól Magyarország sem volt kivétel, ami sokszor hiteltelenné tette Budapestnek a népszövetségi kisebbségvédelmi rendszeren belül tanúsított jogvédő magatartását a kisebbségi magyarok vonatkozásában. Még a Saint Germain-i kisebbségvédelmi szerződésben magára vállalt kötelezettségeinek leginkább megfelelni kívánó Csehszlovákia is minden elkövetett annak érdekében, hogy a korábban felkínált és vállalt keleti svájci modellt mielőbb sírba tegye.

A közigazgatási reformok sorozatával eleve megíúsított mindenfajta területi alapú rendezést a német, magyar, rutén és lengyel kérdés kezelésében, közel százezer nem cseh és nem szlovák állampolgár esetében nem adta meg a békeszerződésben előírt állampolgársági jogot, a kisebbségi oktatásügyben pedig a közép- és felsőfokon egyértelműen diszkriminatív magatartást tanúsított. A nyelvi jogok betartásában pedig a közigazgatás minden eszközét bevetette, hogy a járárok, városok 20 százalékos minősítései szintje alá vigye a helyi német, illetve magyar közösségeket.

A versailles-i rendszert alkotó nemzetállamok legnagyobb etnopolitikai tehertételét azonban kétségkívül a két pszeduoföderáció politikai nemzeteinek államjogi inkongruenciái, belső nemzeti konfliktusai jelentették. A cseh-szlovák érdekellentétek rögtön a húszas évek elejétől kezdve a szlovák autonomizmus és a cseh centralizmus állóháborújába torkolltak, s átmeneti fegyverszünetek ellenére az 1930-as évek közepére tulajdonképpen mindenki számára világossá vált, hogy a masaryki-beneši Köztársaság egységeszménye menthetetlenül megbukott. Ennél is súlyosabb volt a szerb-horvát, s részben a szerb-szlovén viszony a jugoszláv királyságban: a szerb-horvát ellentét az állam szétesésével fenyegetett, s a királyi diktatúra bevezetése 1929-ben a parlament és a politikai pártok feloszlásához vezetett. A királyi diktatúra azután valójában melegágyává vált a horvát önállósulási törekvéseknek, illetve az albán és macedón szeparatista mozgalmaknak.

A második világháború kirobbanását a régióban végbement államjogi átrendeződések egész sora: az Anschluss, Csehszlovákia felbom-

lása, a Cseh–Morva Protektorátus, illetve az önálló Szlovákia kialakulása előzte meg. A Balkán képlékenységét pedig Albánia olasz megszállása, majd pedig Hitler 1941. évi sikeres jugoszláviai hadjárata tette ismét mindenki számára láthatóvá.

A kisállami rendszer a világháború első két évében semmilyen érdemi ellenállást nem tudott kifejteni sem a németekkel, sem a szovjetekkel szemben. A térség két legnagyobb állama közül Lengyelország megszűnt létezni, Románia pedig közel eredeti nagyságára csökkent. A két pszeudoföderáció széthullott, s helyükön két korábban másodrendű pozícióban élt nemzet kezdte építeni a maga nemzeti bábállamát.⁹

Ezzel egyidőben a német és a magyar revíziós politika végzetesen egymásba kapcsolódott és a magyar kérdés kezelésére kidolgozott erőszakmentes és nyugat által is támogathatónak tartott változatai egyszer s mindenkorra kompromittálódtak. A szovjet-országi paktumpolitika 1939 nyarán azonban az egész köztes-európai koncepció felett kimondta a végítéletet, hiszen Lengyelország sorsán következő lerohanásával az egész versailles-i Közép-Európa egyetlen nagyhatalmi formájú állama omlott össze kártyavárként. A maradék kisállami szuverenitások pedig rövid időn belül feltétel nélkül besorolódtak a német, a Baltikumban pedig a szovjet ellenőrzés, illetve érdekszféra alá. A konfliktusmezőbe került Románia pedig 1940-ben rövid négy hónap alatt elveszítette Besszarábiát és Dél-Dobrudzsát.

⁹ Szlovákia 1939. március 14-én Csehország német megszállásának napján vált önállóvá. Igazi nemzetállamként működött, ahol a német és a magyar népcsoport együttes létszáma nem érte el a tíz százalékot. A két kisebbség rendelkezett ugyan egyszemélyes parlamenti képviselettel, de a magyar kisebbség jogai csak a reciprocitás elve alapján működtek. A német kisebbség a német-szlovák védelmi szerződés alapján különleges jogokat élvezett. Kováč, Dušan: Szlovákia története. Pozsony, 2002. Horvátország 1941. április 10-én vált függetlenné: a horvátok 1102 után ismét önálló állammal rendelkeztek. A horvát területek mellett az új állam megkapta Bosznia-Hercegovinát: a horvátok összlakosságán belüli aránya 52 százalék volt, a 3,4 millió katolikus horvát mellett 1,8 millió szerb és 700 ezer muzulmán élt a horvát állam területén. Sokcevic Dénés–Szilágyi István–Szilágyi Károly: Déli szomszédaink története. Debrecen, 1994. Jelavich, Barbara: A Balkán, i. m.; Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Budapest, 2003. 469–480.

A pártállami rendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európa országaiban

A kelet-közép-európai kis államokban a második világháborút követő két-három évben lezajlott belpolitikai átrendeződések – minden helyi, nemzeti sajátosság ellenére – közismert módon többé-kevésbé azonos politikai forgatókönyv alapján zajlottak le. A polgári, az agrár- és a nem kommunista baloldali pártok vezetői Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában, Magyarországon és Romániában egyaránt elég korán felismerték, hogy az átrendeződésekben mindenütt egyre agresszívebben kezdeményező kommunisták célja 1946 tavasza után egyértelműen a Szovjetunió érdekeit szolgáló kommunista hatalomátvétel előkészítése volt, de a felismerést csak korlátozott érvényű ellenlépések, ideiglenes, elodázó politikai megoldások követték.

Kiindulópontként a magyarországi rendszerváltás történettudományi-ideológiai előkészítésében eddig kevésbé méltányolt Tényfeltáró bizottság 1990-ben Törvénytelen szocializmus címmel közreadott jelentésének meghatározását idéznénk a magyarországi fordulatról: „A társadalmi haladás ügyének felgyorsítása érdekében a térség kommunista pártjai a hatalom megszerzésének utolsó szakaszában egyértelműen a sztálini típusú szovjetrendszert jelölték meg követendő példaként. A »társadalmi haladás« terminusa ekkor e körben a szocializmust, ez pedig a sztálini szovjetrendszert, vagyis (...) a »felülről« végrehajtott »forradalmat« s mint eredetileg is: sztálini önkényuralmi szisztéma létesítését jelentette. Elvileg ez volt a fordulat lényege. Lényegét tekintve viszont a gyakorlat sem tért el ettől.”¹⁰

Az 1947–49. évi kelet-európai fordulat, a sztálini típusú kommunista pártállam kiépítését biztosító hatalomátvételnek ránk hagyományozódott, de talán túlzottan eufemisztikus megjelölése mögött az egész térségben kétségkívül az idézett definíció nyers történeti valósága mutatható ki. A kelet-közép-európai fordulatoknak persze a központi forgató-

¹⁰ Törvényellenes szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése. Budapest, 1990. 38.

könyvben is voltak alternatív variánsai, mi több a forgatókönyvet hol a nemzetközi helyzet fokozódása miatt, hol meg a nagy sikerre való tekintettel újból és újból korrigálták. A lényegét – a kommunista hatalomátvétel törvényt, nemzeti érdeket, választói akaratot nem ismerő erőszakos jellegéről megrajzolható képet – azonban mindezek a variánsok egyáltalán nem módosítják.

A kelet-közép-európai „átmenet” országai közül Lengyelország, Bulgária és Románia – a korai sztálini elképzelések szerint két zónára osztott kelet-európai szovjet érdekszférában – azonnal a kommunista övezetbe, a többi állam viszont – köztük a Beneš és Gottwald által irányított Csehszlovákia, a koalíciós Magyarország – az úgynevezett közbülső, a fokozatos kommunista befolyás zónájába volt besorolva.

Charles Gáti, akitől a szovjetek által imigyen felosztott Kelet-Európa-modellt idéztük, magyarul 1990-ben megjelent könyvében hivatkozik Geir Lundestad 1974-ben készült munkájára, ahol a szerző a szovjet befolyási övezetet négy gyűrűre osztotta: külső és belső gyűrűre, a közbülső zónára, ahova Ausztriát, Finnországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Jugoszláviát, Albániát és Kelet-Németországot sorolta. Ezen kívül abszolút zónának nevezi azt a területet, amely a második világháború után került a Szovjetunióhoz, tehát a balti államokat, a lengyelektől és a finnektől, Csehszlovákiától és Romániától elcsatolt részeket, illetve tartományokat.¹¹

A kelet-közép-európai pártállami korszakban használt „szovjet blokk” anakronisztikus és földrajzilag tagolatlan fogalmát ily módon a belső kommunista gyűrű és a közbülső – tehát legalább átmenetileg vegyes, koalíciós zóna országaira szűkítve, azonnal felmerülhet a kérdés: az ugyancsak a közbülső zónához tartozó Ausztria és Finnország különfejlődésével összehasonlítva lehet-e valamilyen mértékben árnyalni a zóna 1948-ban kommunista uralom alá került országainak a belső mozgásteréről kialakult képet? A későbbi kelet-közép-európai szovjet blokk történetírásában már-már parttalan fatalizmussal, pre-

¹¹ Charles Gáti: Magyarország a Kreml árnyékában. Budapest, 1990; G. Lundestad: The American Non-Policy toward Eastern Europe 1943–1947. New York, 1975. 435–450.

1. Többség és kisebbség a 20. századi Kelet-Közép-Európában

desztinációs alázattal volt szokás kezelni a fordulat éveinek bel- és külpolitikai történéseit, mintegy utólag is kizárva mindenfajta ellenmozgás, alternatíva lehetőségét.

A kiváló cseh történész, Karel Kaplan magyarul is megjelent könyvében azt állítja, hogy „Moszkva közép-európai érdekeit és szándékait a térség országainak magatartásától függetlenül, minden esetben keresztül vitte volna, hiszen a világháborút követően nem volt a világon olyan erő, amely ebben képes lett volna a szovjeteket megakadályozni”.¹² Ormos Mária pedig talán még ennél is egyértelműbben fogalmazott, amikor ezt írta: „...a dunai térség országainak sorsán semmit sem módosított, hogy a náciknak ellenálltak, vagy mellettük harcoltak, hogy megszervezték az árnyékkormányukat vagy sem, hogy Moszkva intését az első pillanatban vagy csak súlyos nyomás alatt követték. 1944–1946-ban Sztálin gyakorlatilag szabad kezet kapott ebben az övezetben, és a végzetes lépést a következő évtizedben senki sem korrigálta.”

Ormos Mária mindezt azzal is magyarázhatónak vélte, hogy „minden egyes országban akadt egy »élcsapat«, amely vállalkozott arra, hogy saját országát bábállammá alakítsa át. A többi erő, a többi párt, az ellenérdekelték hatalmas tábora viszont nemcsak saját kommunista vezetőségével állt szemben, de egyúttal a hatalmas és állig felfegyverzett Szovjetunióval is. Ez ellen pedig – s ez a végkonklúzió (amint 1956 és 1968 is megmutatta) – külső segítség sem volt, de nem is lehetett, hiszen az akkor már és még egy lett volna a háborúval.”¹³

Az egyik kérdés, amit röviden érinteni szeretnék, hogy a kétségkívül sok mindenben sajátos osztrák és finn különút és a közbülső zóna többi országainak belpolitikai fejlődésében valóban csak a szovjet érdekérvényesítés különböző foka volt a meghatározó, vagy mégiscsak kimutathatóak, és figyelembe vehetőek azok a kétségkívül létezett különbségek, amelyek az „élcsapatok” és a többi pártok magatartását megkülönböztették a közbülső zóna két különutas államában, illetve a szovjetizált országokban.

¹² Kaplan, Karel: Pravda o Československu. Praha, 1990. 22. (A könyv magyarul is megjelent Csehszlovákia igazi arca címmel [Pozsony, 1994].)

¹³ Törvényellenes szocializmus, i. m. 9.

Vegyük példaként a finneket: a finnlandizációnak a 20. század hetvenes–nyolcvanas éveiben nálunk is vágyakozással emlegetett összetett modelljében a szovjetek különleges finnországi gazdasági érdekei mellett érdekes szerep jutott a finn kommunistáknak, akik 1945 márciusában csupán egy mandátummal kaptak kevesebbet a legerősebb Szociáldemokrata Pártnál. A Moszkva hathatós politikai támogatását élvező finn kommunista pártban azonban nem sikerült végrehajtani azt a fajta belső erőátcsoportosítást, amely a magyar, a csehszlovák, a lengyel kommunista pártokban könnyen vagy nehezebben, de mindenütt sikerült. A Moszkvából hazatért úgynevezett finn rubelkommunisták alulmaradtak a párton belüli küzdelemben a hazai nemzeti szárnyal szemben. A kormányban ezzel együtt Finnországban a szociáldemokrata párt mindvégig következetesen elhatárolta magát a kommunistáktól, még ha együtt is kellett kormányozniuk. A kormányban egyébként Leino, kommunista belügyminiszter jó ideig kelet-közép-európai kommunista kollégáinak módjára viselkedett, utóbb azonban – igaz mint súlyos alkoholista –, magát minden létező alkalommal azzal védte, hogy ő ugyan kommunista, de nem akármilyen, hanem országmentő finn kommunista. A szocialisták elvi magatartása a „veszély éveiben”, ahogy a finnek a háború befejezésétől a békeszerződés aláírásáig terjedő időszakot nevezik, a szovjetesítés elkerülésének kétségkívül döntő belső mozzanata volt.

A finnlandizáció másik, külpolitikai kulcseleme, a Szovjetunió gazdasági érdekeinek jobban megfelelő prosperáló finn gazdaságnak csak is kapitalista gazdasági keretek közt fenntartható rendje, illetve Finnországnak a Szovjetunió biztonságpolitikai érdekeit nem keresztező blokkon kívül maradása. A finn különös egyedi vonásai elvitathatatlanok, a szocialisták, kommunisták mozgásterének részletes tanulmányozása mindazonáltal a közbülső gyűrű többi országaiban történt kapitulációk természetrajzában jobb megértéshez is hozzájárulhatna.

Ehhez képest a csehszlovák kommunista párt Csehországban és Szlovákiában is kezdettől fogva mindent elkövetett annak érdekében, hogy a prágai kormányban és a pozsonyi megbízotti testületben túlsúlyra jusson, a polgári pártok képviselőit pedig onnan mielőbb eltávolítsák. Klement Gottwald a csehszlovák kommunista párt főtitkára, s

mögötte Viliam Široký, Karol Bacilek, s még jó néhányan mindvégig azok közé a türelmetlenebbek közé tartoztak, akik Boleslav Bieruthoz és a lublini lengyel kormány kommunistáihoz hasonlóan minden apró ügyet a leszámolás nagy dominójának részeként értelmeztek. Mint ahogy a Gheorghiu-Dej vezette Román Kommunista Pártnak is sikerült elérnie a „tíznaponként újabb válság” jelszó jegyében, hogy az ország belpolitikai stabilizálódása, valamilyen nemzeti konszenzus kialakítása helyett a folyamatos kommunista nyomásgyakorlás határozta meg az események alakulását a vizsgált három országban.

A három ország közül kétségkívül Lengyelországban volt a legdrámaibb a fordulat: Churchill és az amerikaiak alibibiztosítékai, Sztálin talán legszemérmertlenebb hazugságai, a londoni lengyel kormány külpolitikai elszigetelődése, a Mikolajczyk által erős tömegpártként újraszervezett Parasztpárt 1947. januári választásokon történt gyalázatos megbuktatása, a Honi Hadsereg ellenállást folytató alakulatainak módszeres felszámolása, a szovjetek korlátlan lengyelországi katonai és politikai ellenőrzése, s végül Gomulka-féle vonal összeomlása a lengyel munkáspárton belül, mind-mind odavezetett, hogy Sztálin már-már az abszolút zóna kritériumai szerint mérte Lengyelország függetlenségét. Még szerencse, hogy a már halálra ítélt Mikolajczykot az angolok ki tudták menteni az országból.

Nem úgy a romániai Nemzeti Parasztpárt vezetőjét, a 74 éves Iuliu Maniut, akit 1947. július 15-én tartóztattak le, s ítélték életfogytiglagra. Pedig Maniu tanulhatott volna a szomszédságban történelemből, igaz a romániai események vésszesen gyorsan pörögtek. Romániában, ahol Visinszkij páratlanul durva nyomásának engedve Mihály király 1945. március 6-án kinevezte Petru Groza 18 fős kormányát, amelyben a baloldali pártok koalícióját alkotó Országos Demokrata Arcvonal képviselői voltak többségben.

A Groza-kormány kinevezését követő harmadik napon Sztálin hozzájárulását adta az erdélyi román közigazgatás felújításához. A szovjetek a nevezetes százalékos megállapodás szellemében Romániában teljesen egyértelmű helyzetet akartak teremteni, s ehhez minden diplomáciai, belpolitikai, gazdasági eszközt felhasználtak. Az Erdélykérdés magyar szempontból kétségkívül kulcsfontosságú, a romániai

fordulat szempontjából viszonylag csekély súlyú motívumát az egész szovjet–román viszony kontextusában vizsgálva azt kell mondanunk, hogy Mihály király drámai döntésének, Visinszkijjel szembeni meghát-rálásának háttérében lehetett egyedül Erdély ügye meghatározó.

Az erdélyi probléma említése után érdemes röviden áttekintenünk a kelet-közép-európai kommunista pártállami fordulat a nemzeti, nemzetiségi vonatkozásait. A régió átalakításában kulcsszerepet játszó országok – arányaiban is többé-kevésbé azonos súlyú és jelentőségű – nemzeti–kisebbségi problémátömege, alapvetően befolyásolta a politikai pártok bel- és külpolitikai magatartását.¹⁴

A jaltai döntés, majd a potsdami határozat értelmében földrajzilag nyugatra eltolt Lengyelország keleti és nyugati határainak ügye, a közel hétmillió elmenekült, kitelepített német nyomán szabadon maradt területek, házak, birtokok, a sziléziai, a tengerparti területek repolonizációja, kolonizációja a területileg és népességében is új, lengyel állam és nemzet építése hatalmas feladatot jelentett.

Különösen a keleti határok, Lwow és Wilna Szovjetunióhoz kerülése osztotta meg a lengyel közvéleményt, de látva a szovjetek önkényeskedését, maga Gomulka is kérte, hogy az Odera–Neisse határra vonatkozóan Moszkva vállaljon mielőbb garanciát.

A szovjet–lengyel és a lengyel–német határ kialakításával, a németek kikergetésével, kitelepítésével az új Lengyelország külpolitikailag és katonailag teljesen kiszolgáltatottá vált a Szovjetuniónak. Hasonló volt a helyzet Csehszlovákia esetében is, azzal a különbséggel, hogy Kárpátalját Beneš kínálta fel Moszkvának az első szovjet igénybejelentésekkel szinte versengve, Sztálin kegyeinek megnyerése, étvágyának csillapítása érdekében.

A csehszlovák politikai nemzet újratemtése eredetileg a rövidéletű, de hosszú emlékezetű Tiso-féle Szlovákia problémájára keresett

¹⁴ A kelet-közép-európai pártállamok etnopolitikai gyakorlatáról ld. Rotschild, Joseph: *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II.* New York etc. Verdery, Katherine: *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania.* Berkeley, 1991; Schöpflin, George: *Politics in Eastern Europe,* id. m; Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség,* i. m. 285–318.

olyan megoldást, amely nem ismétli meg a München előtti cseh–szlovák feszültségeket. A nemzeti kérdés azonban igen hamar, a három prágai egyezmény körül kirobbant belpolitikai viták eredményeként egészen más színezetet kapott: Viliam Široký, a cseh Gottwald elkötelezett szlovák híve, tehát egy igazi csehszlovák ezt így fogalmazta meg: „Nekünk kommunistáknak nem az a lényeges kérdés, miként oldjuk meg a két nemzet viszonyát, föderáció legyen vagy autonómia. Számunkra döntő kérdés, az, hogy a haladás, a szocializmus útjára vezessük-e a nemzetet vagy azt akarjuk, hogy a szlovák nemzet csehellenes harcot indítson és nemzeteink politikai, társadalmi, gazdasági vívmányai megsemmisüljenek.”¹⁵ A szlovák kérdés ennek megfelelően a „szocialista út” érdekeinek, azaz a kemény centralizációs kurzusnak rendelődött alá. Ezzel kiváló alkalmat nyújtott a Gottwaldnak nem tetsző, a nacionalizmus bűnében egyébiránt makulátlannak – egyébiránt éppen a magyar kérdés 1945–1948 közötti kezelése miatt – tényleg nem mondható szlovák kommunisták elleni hadjáratra, koncepciók perekre: Clementis kivégzésére, Husák, Novomeský bebörtönzésére.

Csehszlovákia, Lengyelország és Románia többségi nemzethez tartozó kommunistái komoly sikerrel igyekeztek a maguk javára fordítani a nemzeti kérdést a „hideg polgárháború” frontjain: a lengyel és a csehszlovák párt a belső kolonizáció ellenőrzésével a háború utáni nincstelenségben hirtelen hatalmas vagyon felett rendelkezett, mezőgazdasági, telepítési miniszterei révén gyakorlatilag korlátlanul. Mint ahogy Moszkva részéről is fölöttébb tudatos volt az a nagyvonalúság, amellyel a „belső” és a „közbülső gyűrű” szóban forgó három országában a nemzeti problémáknak a lengyelek, csehek, románok számára kedvező megoldását támogatta, s ezáltal külpolitikailag félévszázadon keresztül teljesen lekötölte, függővé tette őket maga mellett. A kommunisták tömegbázisának növelésében kétségkívül a nemzeti sikerek – a „visszaszerzett lengyel területek kolonizációja és repolonizációja, a Szudéta-vidék „megtisztítása a fasisztáktól”, Erdély változatlan nagyságú területének Románián belüli megtartása – fontos szerepet

¹⁵ Kaplan, Karel: Pravda o Československu, i. m. 57.

játszottak.¹⁶ Ezzel együtt a kommunista párt tagjainak aránya az összlakosságon belül paradox módon csak Csehszlovákiában és Magyarországon közelítette meg már 1948-ban a 10 százalékot, ezzel szemben a 26 milliós új Lengyelországban 1948-ban az egymillió egyesült munkáspárt tagsága az összlakosságnak csak 4 százalékát érte el, a Romániai Kommunista Párt pedig – az MKP-nál nyolcvanezerrel kevesebb taggal – a kialakuló román pártállam népességének csupán öt százalékos szervezettségét tudta elérni.

A nyugati szövetségesek által a kelet-közép-európai országokban sürgetett szabad választások helyett gátlástalan választási csalások színterei között zajlott a belső és a közbülső gyűri országainak többségében a kommunista hatalomátvétel. A koalíciós idők felhőtlennek csöppet sem mondható demokratikus technikáit, és közvéleményét a hatalomra kerülésük érdekében semmilyen törvénytelen ségtől vissza nem riadó, a kemény diktatúra eszközeihez nyúló kommunista pártok rövid időn belül teljesen felszámolták. Ezzel együtt saját jobbik énjüket, ideig-óráig a demokratikus játékszabályok elfogadására alkalmas „európai arcukat” is elveszítették, s vele együtt a későbbi kollektív megigazulás és az őszinte önkorrekciónak lehetőségét.

Szovjet internacionalizmus és a nemzetállami szuverenitás

Az 1945–1989 közötti korszak európai etnopolitikai folyamatait a szakirodalom időnként a kétféle internacionalizálódás párhuzamosságaival és ellentéteivel írja le. Miközben Nyugat-Európa a gazdasági, politikai és katonai együttműködés logikája mentén egyre erőteljesebben a nemzetközi integrációk terepnumává válik, ahol némi késéssel ugyan de a nemzetközi kulturális közeledés is meghatározó folyamat-

¹⁶ Fülöp Mihály – Vincze Gábor: *Revízió vagy autonómia? Iratok a román–magyar kapcsolatok történetéről 1945–1947.* Budapest, 1998; Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1953.* Szeged–Budapest, 1994. Szász Zoltán: *A románok története.* Budapest, 1993.

1. Többség és kisebbség a 20. századi Kelet-Közép-Európában

tá válik, és a nyugat-európai nemzeti konfliktusok jelentős része tartós alkotmányos, illetve kétoldalú megoldással rendeződik, a kelet-európai, szovjet típusú internacionalizmus valójában az egyoldalú szovjet függés függőfájele, illetve a nemzeti közösségek által nehezen megélhető ideológiai doktrína marad.

Ebben a kontextusban a térség megújult nemzetállamai tulajdonképpen pártállami dimenziók közt ott folytatták a maguk etnopolitikai manővereit, ahol a világháború előtt abbahagyták, ráadásul kihasználva a világháború utáni rendezésbe bekapcsolt, s ily módon szalonképessé tett etnikai tisztogatás eszközrendszerét is. Lengyelország, Csehszlovákia területi változások révén, de viszonylag csekély területi veszteségek árán megszabadult a német kisebbség nyomasztó tehertételként megélt súlyától és mindkét ország látszólag megerősödött nemzetállamként került ki a világháborúból. Az elűzött, kitelepített németek helyén azonban hosszú évtizedeken keresztül erősen visszaesett az ipari és a mezőgazdasági termelés, a városi központok leértékelődtek, a falvak megtartó ereje pedig vésszesen csökkenni kezdett. A német, szlovák és szerb kisebbség kitelepítésével, cseréjével Magyarország etnikai összetétele is radikálisan megváltozott, különösen azért, mert az itthon maradt kisebbségi közösségek is igyekeztek eltitkolni nemzeti identitásukat, s kivált a fiatalabbak közül sokan ténylegesen is az asszimiláció mellett döntöttek.

A régió soknemzetiségű államai közül Jugoszlávia – minden háború alatti belső leszámolás, háború utáni etnikai tisztogatás, illetve a német kisebbség felszámolása ellenére – valódi multietnikus állam maradt. Az 1945. november 29-én létrejött titói Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság hat tagköztársaságában – Szerbiában, Horvátországban, Szlovéniában, Montenegróban, Bosznia-Hercegovinában és Macedóniában, valamint a szerb köztársaság kosovói és vajdasági autonóm tartományában – tizennyolc különböző nemzeti, etnikai csoportot regisztráltak. Közülük a szerb, horvát, szlovén, crnogorai, bosnyák, macedón nemzet államnemzeti rangot kapott.¹⁷

¹⁷ Jugoszlávia etnikai szerkezetében a szerbek aránya folyamatosan csökkent: 1948-ban még 42 százalék volt, 33 évvel később az összlakosságnak csak 36 százaléka mondta magát szerb nemzetiségűnek. Ennél is gyorsabb arányban csökkent a horvátok

A jugoszláv föderalizmus azonban három alapkérdésre nem tudott érdemi választ adni. Nem tudta kezelni a területi egyenlőtlenségek problémáját, s ezáltal folyamatosan újratermelte az etnikai ellentétek materiális bázisát. A pártállami szerkezetek alkalmatlannak bizonyultak a nemzeti identitás, a nemzeti kulturális értékek megőrzésére és fejlesztésére. S végül az ország belső felosztásának, belső határainak etnikai méltánytalanságaira sem tudott olyan közigazgatási reformot kialakítani, amely a kérdést tartósan megoldotta volna. Tito 1980-ban bekövetkezett haláláig a föderáció ennek megfelelően jórészt csupán befagyasztotta a nemzetiségi ellentéteket. Kétségkívül sikeres elemei is voltak a titói modellnek, hiszen kialakult a jugoszláv öntudat, vegyes házasságok százezrei jelezték, hogy a régió gazdaságilag legsikeresebb, külpolitikailag legfüggetlenebb államával egyaránt sokan azonosultak az államalkotó nemzetek és a kisebbségek tagjai közül. Az erőteljes asszimilációs, integrációs folyamatok mellett a nagyarányú kivándorlás és az állampárton belüli nemzeti ellentétek jelezték a jugoszláv modell szűkös tartalmait. A jugoszláviai államjogi megoldás – még az 1974. évi új, konföderatív típusú átrendezést rögzítő alkotmány is – magán viselte a pártállami kísérletezés minden problémáját, a tényleges érdekegyeztetés, a tényleges önkormányzatiság és a tényleges jogállamiság hiányát.

Még több gond származott a cseh–szlovák viszony tartós megoldatlanságából, ami végső soron az 1968-as események közvetlen kiváltójává vált: a szovjet modell itt a „recentralizált” föderáció husáki modelljének abszurd megoldásához, a cseh országrészeket Szlovákia szintjére nivelláló negatív gazdasági csodához vezetett. Az albán kérdés, a csehszlovák rendezés szlovák előretörése, a kisebbségi magyarok fegyelmezett csendje jelezte, hogy a térség a pártállami évtizedekben is folyamatosan szembesült a nemzetiségi kérdéssel.¹⁸

részaránya (24, illetve 20 százalék). A szlovén és a macedón népesség részaránya csak csekély mértékben változott a Tito-korszakban. Gyors ütemben növekedett viszont a boszniai muzulmánok és az albánok aránya. Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*, i. m. 178–179.; Mészáros Sándor: *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945*. Budapest, 1995., 2000.

¹⁸ Petr Pithart, a cseh–szlovák kettéválás cseh részről kidolgozott alternatíváinak képviselője, cseh miniszterelnök a „jóllakott cseh nacionalizmus” és a „romantikus

A pártállami rendszerek bukása és a régió államjogi újrendezése

A cseh–szlovák kettéválás a kelet-közép-európai föderációk három általánosítható tapasztalatára hívta fel a figyelmet. Egyrészt az „egyközpontú állam” több államalkotó nemzet vagy etnikai csoport esetében óhatatlanul a viszályok forrásává vált. Az etnikai, nemzeti szerkezet területi leképeződésnek hiánya a „kisemmizettek” körében óhatatlanul az elnyomás érzetének permanens kiváltó oka lett. Másrészt a Szovjetunió és Jugoszlávia széthullásához hasonlóan Csehszlovákiában is igen komoly szerepet játszott a gazdagabb régiók – Csehország és Morvaország – lázadása az örökké követelőző, lázadó szegény régióval, Szlovákiával szemben. Jóllehet a kezdeményező félnek az 1992. évi cseh–szlovák konfliktus esetében egyértelműen a Mečiar által képviselt szlovák politikai elit számított, a cseh közvélemény hisztérikus reakciói eleve megakadályozták a szlovák követelésekkel szembeni higgadt védekezést. Az egymástól életszínvonalban, gazdasági teljesítő-képességben különböző régiók közül tehát a 20. század végi kelet-közép-európai államjogi konfliktusok felbomlás irányába mutató kezelésében a gazdagabb régiók – Szlovénia, Horvátország, a balti államok, illetve Csehország – meghatározó szerepet játszott. S végül a cseh–szlovák válás legáltalánosabb, elemzésünk szempontjából különösen fontos tapasztalatát abban jelölhetjük meg, hogy a kelet-közép-európai multietnikus szerkezetű nemzetállamok a 20. század folyamán nem voltak képesek olyan belső állampolgári kohéziós erőt kialakítani, amely az állam polgárait a demokratikus és föderatív struktúrájú politikai nemzet formájában megélhető, önként választott közösséggé forrasztotta volna egybe.

szlovák nacionalizmus” konfliktusaként értelmezte a kettéválást eredményező tömeglélektani hátteret. Pitthart, Petr: Nyolcvankilenc után. Kik vagyunk? Pozsony, 2002. 232–234, 239–243; A csehszlovák föderáció neosztalinista átértelmezéséről, működési zavarairól ld. Musil, Jiří (ed.) *The End of Czechoslovakia*. Budapest, 1995; Stein, Eric: *Czecho/Slovakia. Ethnic Conflict, Constitutional Fissure, Negotiated Brekup*. Ann Arbor, 1997.

Csehszlovákia és Jugoszlávia konföderatív átalakításának tervezői utolsó esélyként jelentek meg a két állam egymással párhuzamos, mégis alapvetően különböző agóniájában. A szlovén és horvát vezetők 1990. októberi javaslatát Milošević, a szlovák és cseh részről egyaránt felmerült hasonló érvelést a két erős ember, Václav Klaus cseh és Vladimír Mečiar szlovák miniszterelnök iktatta ki a lehetséges alternatívák sorából.

Az 1990. december 23-i szlovén illetve 1991. május 19-i horvát népszavazás a teljes függetlenségről és a Jugoszláviából való kiválásról döntött. A két jugoszláv tagköztársaság 1991. június 25-én nyilvánította magát függetlennek. Hozzájuk 1991. november 21-én Macedónia, 1992. március 1-jén pedig Bosznia-Hercegovina csatlakozott. Szerbia és Montenegró továbbra is ragaszkodott a közös állam fenntartásához. A koszovói albánok 1991. őszi – Belgrád által el nem ismert – népszavazása ugyancsak a teljes függetlenség mellett döntött. Az 1991 júliusában a rövid szlovén háborúval elkezdődött délszláv fegyveres konfliktusok eredményeként a volt tagköztársaságok közül négy – Szlovénia, Horvátország, Macedónia, Bosznia-Hercegovina – önállósult, Koszovó pedig nemzetközi protektorátus alá került. A súlyos horvátországi, boszniai, koszovói háborúk, s végül a Jugoszláviai elleni légi háború 91 napja, a konfliktusok nyomán lezajlott etnikai tisztogatások, tömeges menekülések, el- és beköltözések alapvetően megváltoztatták az egykori jugoszláv államterület etnikai szerkezetét és az egykori tagállamok, autonóm tartományok jogi státuszát, egymás közötti viszonyát.

A nemzetállamok etnikai tartalma és a választott államjogi megoldások a rövid 20. században egyetlen esetben sem vezettek tartós, a századot túlélő konstrukció kiépüléséhez. Ez egyszerre jelzi a régió képlékenységét, a régió nagyhatalmi meghatározottságának döntő súlyát és kényszerítő erejét, a nemzetállami kereteknek a tartósan életképes etnopolitikai megoldásokra való alkalmatlanságát, az államok közötti és az államokon belüli etnikai-nemzeti szembenállások erejét és kihasználhatóságát.

A nemzeti, nemzetiségi kérdés nyugvópontra egy államon egy régióon belül csakis az összes érintett fél belső megállapodásán, a konszenzus

jogállami eszközökkel történő, alkotmányos rögzítésén és a jogállami eszközökkel való szavatolásán alapulhat. A 20. századi kelet-közép-európai államok etnopolitikai államjogi megoldásai jórészt nélkülöztek ezt a jogállami megalapozottságot: vagy a nagyhatalmi érdekérvényesítés, illetve mimikri mentén egyfajta követő magatartásra rendezkedtek be, vagy olyan politikai nemzet konstrukcióba kívánták beleerőszakolni saját etnikai adottságaikat, amelyek minden demokratikus látszat ellenére nem bizonyultak elfogadhatónak a népcsoportok számára. A jogállamiság hiánya okozta azt is, hogy a pseudoföderációk nem tudtak átalakulni demokratikus föderációkká, s a kisebbségek jogi státusza pedig nem jutott el az önkormányzatiság dél-tiroli, belgiumi, finnországi szintjére.

A nemzetállamok összességében igen jelentős nemzeti integrációs, társadalmi modernizációs szerepvállalása jórészt éppen a jogállamiság deficitje miatt elsősorban a többségi államnemzetek számára jelentett jelentős eredményeket pl. a társadalom szociális, kulturális, képzettségi szintjének emelésében. Ezzel szemben a kisebbségi nemzetek, kisebbségi csoportok számára a nemzetállami hangsúlyok folyamatosan sérelmek és hátrányok forrását jelentették a munkaerőpiacon, az oktatásban, az államigazgatásban és a közélet szinte valamennyi területén. Külső határaikat szuverenitásuk legfontosabb garanciájának és szimbólumának tekintve a régió államai elzárkóztak a határok nyugat-európai típusú átalakításától, amivel saját országuk határrégióiból gazdasági, társadalmi perifériák szintjére süllyesztették és akadályozták a régió határokon átnyúló nemzeti közösségeinek emencipációját, a regionalizálódás folyamatát.

A nemzetállami rendszer végső soron a kisebbségi kérdések államjogi megoldásában konfrontálódott a régió etnikai sajátosságaival: a saját kultúrájuk, oktatásuk, területük, településeik, egyházaik önkormányzatát követelő kisebbségek autonómiáját a nemzetállamok többsége nem volt hajlandó még csak mérlegelni sem, ami óhatatlanul belső és államközi feszültségek, konfliktusok okává, állandósult konfliktusforrássá vált.